

УДК 159.97(477)364

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2024.60.39-46>

Олександр САФІН, д-р психол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0001-5745-8635

e-mail: 245440ss@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДІТИ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПОШУК РЕСУРСІВ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Вступ. Особливості стану дітей у період бойових дій характеризуються активізацією не лише симптомів психологічної дезадаптації. Існує і зворотна тенденція – пошук ресурсів – як особистісних, так і соціальних, починаючи з опори на цінності групи – підтримки сім'ї, спільноти друзів, осмислення себе як частини навчального колективу і закінчуючи опорою на глибинні внутрішні цінності. Мета – оцінити та проаналізувати стан підлітків в умовах війни з урахуванням статі та ступеня схильності до впливу екстремальних подій, пов'язаних із бойовими діями.

Методи. Були використані методи опитування та математичної статистики. Анкету було розроблено для оцінювання актуального стану дитини, вона містить такі пункти для оцінювання: прояви соціально-психологічної та психічної дезадаптації, окремі симптоми посттравматичного стресового розладу в різних сферах життєдіяльності, психологічні ресурси для подолання стресу, самооцінку благополуччя. Отримані результати аналізували за допомогою пакета IBM SPSS 27.0.

Результати. Аналіз даних дозволив виявити основні особливості актуального стану тих, хто навчається в умовах війни: наявність у частини підлітків вираженого неблагополуччя у психофізіологічній, когнітивній, емоційній, комунікативній і поведінковій сферах, виражені відмінності між хлопчиками та дівчатками в оцінюванні проявів дезадаптації та ознак ПТСР. Учні відчують на собі наслідки бойових дій, які призводять до порушення адаптації у життєво важливих для особистості сферах. Отримано результати про поширеність і вираженість ознак соціально-психологічної дезадаптації, а також проявів, які можна вважати ознаками ПТСР, суб'єктивного добробуту і психологічних ресурсів учнів у подоланні стресу. Виявлено статистично значущі відмінності серед тих, хто навчається, за критерієм статі.

Висновки. Результати проведеного дослідження засвідчили, що наразі частина підлітків, які мешкають у зонах бойових дій або пережили досвід, пов'язаний із бойовими діями, відчують симптоми дезадаптації та виражене неблагополуччя у психофізіологічній, когнітивній, емоційній, комунікативній і поведінковій сферах. Такі неповнолітні перебувають у зоні ризику і потребують подальшої діагностики та адресної психологічної допомоги.

Ключові слова: соціально-психологічна дезадаптація, ПТСР, психологічні ресурси, стрес, психофізіологічна сфера, когнітивна сфера, емоційна сфера, комунікативна сфера, поведінкова сфера.

Вступ

Зміни соціальної ситуації, пов'язані із війною в Україні і бойовими діями, не можуть обійти стороною одну з найуразливіших у цьому аспекті груп населення – дітей і підлітків. Однак, як показують численні дослідження, очікуване зростання психологічних проблем у дітей навіть у найгострішій фазі соціальних суперечностей не пов'язане безпосередньо з інтенсивністю травматичного досвіду. Особливості стану дітей у період бойових дій характеризуються активізацією не лише симптомів психологічної дезадаптації. Існує і зворотна тенденція – пошук ресурсів – як особистісних, так і соціальних, починаючи з опори на цінності групи – підтримки сім'ї, спільноти друзів, осмислення себе як частини навчального колективу і закінчуючи опорою на глибинні внутрішні цінності. Розуміння того, як усередині окремих вікових груп учнів співвідносяться гострі травматичні переживання і зусилля зі здобуття стійкості у світі невизначеності та непередбачуваності, може допомогти фахівцям надавати учасникам освітніх відносин адресну психологічну допомогу, а також сфокусувати свою увагу на особливо вразливих групах.

Огляд літератури. Дані численних наукових праць, переважно зарубіжних, свідчать про високу поширеність порушень, що варіюються від легких проблем адаптації до симптомів посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР), у неповнолітніх, які або мешкають у зонах воєнних конфліктів, або пережили досвід, пов'язаний із залученістю до бойових дій, і у зв'язку із цим потребують адресної психологічної допомоги, зокрема й такої, що реалізується через освітні організації. Поступово зникає дефіцит досліджень українських фахівців, присвячених аналізу результатів впливу бойових дій в Україні на неповнолітніх різних вікових груп (Карамушка, 2022; Предко В., & Предко Д., 2022; Роденкова,

2023; Христенко, & Овсяннікова, 2022; Титаренко, 2017; Zhdanova, Shakhova, & Rodenkova, 2023).

Проблему впливу бойових дій на неповнолітніх широко висвітлюють у зарубіжних дослідженнях. Переважно подібні дослідження присвячені психологічній травмі у дітей і підлітків у зонах локальних воєнних конфліктів, політичної напруженості та терористичної небезпеки. Це такі країни та регіони, як Ізраїль і Палестина, Сирія, Ірак, а також балканські країни. Роботи авторів спрямовані на аналіз як короткострокових, так і довгострокових наслідків переживання воєнних дій, чинників ризику та захисних чинників в аспекті можливого розвитку ПТСР, оцінювання ефективності програм психологічної допомоги. У зарубіжній літературі широко висвітлюються чинники, що опосередковують вплив військового травматичного досвіду. Наприклад, дослідження, побудоване на основі інтерв'ю із палестинськими дітьми та підлітками (10–14 років), присвячене аналізу того, як травма, викликана воєнними діями, пов'язана з якістю взаємовідносин дитини з однолітками та сиблінгами з урахуванням гендерної специфіки (Peltonen et al., 2010). Поглиблено розглядається питання опосередкованого захисного впливу хороших стосунків з однолітками та сиблінгами на психічне здоров'я неповнолітніх, зокрема, на вираженість симптомів ПТСР і депресії. Крім того, активно досліджуються як особистісні чинники, що знижують схильність до стресу, так і копінг-стратегії та локус контролю на прикладі палестинських дітей, які живуть у зоні воєнного конфлікту (Hallis, & Slone, 1999). У деяких роботах доведено, що копінг-стратегії опосередковують вплив психологічної травми і вираженість симптомів ПТСР у палестинських дітей і підлітків (Thabet, El-Buhaisi, & Vostanis, 2014). Зокрема, автори виявили, що вплив травми на прогнозовані симптоми ПТСР пом'якшується у разі використання

© Сафін Олександр, 2024

копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки та участі в діяльності, що вимагає відповідальності. Висувається гіпотеза про те, що ефективна регуляція емоцій захищає психічне здоров'я неповнолітніх у разі травматичного стресу, спричиненого воєнними подіями, аналізується (з урахуванням гендерної специфіки) захисна функція різних стратегій емоційної регуляції у неповнолітніх, які зіткнулися з бойовою травмою (Diab et al., 2019).

Зарубіжні автори не дійшли однозначної думки щодо співвідношення статі із силою прояву наслідків залучення дітей і підлітків у воєнні дії. Частина даних свідчить про більшу гостроту прояву і схильність до травматичних подій у хлопчиків (Wietse, Song, & Jordans, 2013), інші роботи фокусують увагу на більш виражених проявах тривоги і депресії у дівчаток (Kuterovac, Dyregrov, & Stuvland, 1994; Qeshta, Hawajri, & Thabet, 2019; Thabet, El-Buhaisi, & Vostanis, 2014).

Оскільки в зарубіжній літературі накопичено значний матеріал, то окремі праці узагальнюють дані наукових джерел, присвячених універсальним і культурно специфічним психологічним наслідкам у неповнолітніх, які зіткнулися із військовими конфліктами (Baker, & Shalhoub-Kevorkian, 1999). У фокусі уваги авторів такі наслідки, як тривожність, фобії, психосоматика, депресивні симптоми, що аналізуються з урахуванням гендерної та культурної специфіки. Систематизація даних літературних джерел, що стосуються захисних чинників і чинників ризику розвитку дисфункцій дитячої психіки внаслідок воєнних конфліктів, дозволила дійти висновку, що переживання дитиною бойової травми залежить від: особистих ресурсів дитини (когнітивних і соціальних) та її досвіду успішного подолання труднощів; підтримки близького оточення, що може як посилити, так і послабити здатність дитини впоратися із травмою. Автори також зазначають, що особистий, соціокультурний, політичний, релігійний контексти, через які дитина сприймає травмувальну подію, можуть посилювати або послаблювати її здатність справлятися із травмою.

Пропонуються також докази того, що демографічні та соціально-економічні чинники опосередковують взаємозв'язок між впливом травматичних подій війни та ПТСР (El-Khodary, Samara, & Askew, 2020). Тому психологічна допомога має враховувати походження неповнолітніх, їхню стать, вік, місце проживання та соціально-економічний статус сім'ї (дохід і розмір сім'ї, рівень освіти батьків). Огляди досліджень дитячого ПТСР, зокрема в Ізраїлі, виявляють важливі закономірності – рівень залученості до травмувальних подій не пов'язаний безпосередньо із ПТСР (Туано, 2003). При цьому значна поширеність ПТСР дає можливість казати про масову травму і використовувати масмедіа для підвищення резильєнтності населення. Автор ставить питання про "імунізацію" у контексті ПТСР за рахунок розвитку резильєнтності, релігійності, надії та пов'язаних з ними якостей. В окремих роботах подано огляд якісних і кількісних досліджень, присвячених резильєнтності та психічному здоров'ю неповнолітніх, які постраждали від збройних конфліктів у країнах із низьким і середнім рівнями прибутку (Wietse, Song, & Jordans, 2013). Узагальнено дані сучасних досліджень щодо впливу воєнного стресу на дітей і підлітків, а також щодо напрямів і дефіцитів процесу надання допомоги дітям, які зіштовхнулися з війною на Близькому Сході в ХХ ст. (Samara et al., 2020). Результати, опубліковані у цих та інших, переважно зарубіжних, роботах можуть бути використані для зіставлення з

отриманими даними, незважаючи на те, що спираються на абсолютно різні методи та дослідницькі дизайни.

Мета статті – оцінити та проаналізувати стан підлітків в умовах війни з урахуванням статі та ступеня схильності до впливу екстремальних подій, пов'язаних із бойовими діями.

Завдання: оцінити та проаналізувати стан підлітків в умовах війни; виявити диференційно-психологічні особливості екстремальних подій, пов'язаних із бойовими діями, за гендерною ознакою.

Методи

У дослідженні використано методи опитування, методи математичної статистики. Частиною пунктів, включених до списків анкети, які передбачають множинний вибір та оцінюють наявність психологічних ресурсів особистості в оволодінні зі стресом, розроблено на основі пунктів таких опитувальників, як шкала загальної само-ефективності, коротка шкала резильєнтності, шкала диспозиційного оптимізму, шкала суб'єктивної вітальності. Крім того, до списку для множинного вибору введено пункти, що відображають різні прояви дезадаптації та симптоматику ПТСР, складені на основі відповідних шкал.

Результати

Учні старших класів ЗСШ заповнювали у режимі онлайн із використанням дистанційних технологій анкету, розроблену фахівцями психологічної служби системи освіти. До початку опитування із батьками учнів психологом було проведено мотиваційну бесіду та отримано письмову інформовану згоду щодо участі в дослідженні. Інструкцію для учнів було надано письмово перед початком тексту анкети, вона містила мотиваційне звернення з поясненням цілей і завдань проведеного опитування. Учні заповнювали анкети самостійно. Респонденти вказували прізвище та ініціали, стать, вік, повне найменування освітньої організації, клас, водночас усім учасникам гарантувалася анонімність. Вибірка складалась із 323 учнів старших класів ЗСШ (35 % чоловічої, 65 % жіночої статі). Підлітки, які брали участь у дослідженні, мешкають у регіонах, що відчувають на собі вплив подій, пов'язаних із війною в Україні.

В основі дослідження – анкета, розроблена для оцінювання актуального стану дитини, яка містить пункти, що оцінюють: прояви соціально-психологічної та психічної дезадаптації, окремі симптоми посттравматичного стресового розладу в різних сферах життєдіяльності, психологічні ресурси подолання стресу, самооцінку благополуччя. Опитуваним пропонувалося вибрати зі списку і вказати ті характеристики, які вони у себе спостерігають, на основі множинного вибору: 0 – ознака відсутня, 1 – ознака присутня. Анкета також містить пункти, що оцінюються із використанням 10-бальної шкали Лікерта (Likert, 1932), спрямовані на суб'єктивне оцінювання дитиною власного добробуту в кожній із перелічених вище сфер життєдіяльності (для спрощення шкалу дублювали у вигляді смайликів), де 1 – відповідає вкрай негативній оцінці, а 10 – максимально позитивній. Анкета напередодні пройшла обговорення у професійній спільноті. Отримані результати аналізували за допомогою пакета IBM SPSS 27.0.

У спеціально розробленій для цілей дослідження анкеті, спрямованій на оцінювання актуального стану дитини, подано такі блоки запитань. Перший блок анкети містить пункти, спрямовані на оцінювання актуального стану різних сфер життєдіяльності дитини та можливих порушень функціонування у цих сферах (від легких поодиноких порушень адаптації до ознак, які можна

вважати симптомами ПТСР). Було виокремлено такі сфери життєдіяльності: психофізіологічну, емоційну, пізнавальну, поведінкову, комунікативну, сімейну (стосунки із близькими). Для кожної зі сфер запропоновано ряд тверджень, наявність яких у себе пропонувалося оцінити учням на основі множинного вибору із запропонованого списку. У кожен блок також містив два пункти, спрямовані на оцінювання психологічних ресурсів дитини. Ці твердження були складені на основі психодіагностичних методик, що оцінюють психологічні ресурси подолання стресу (резильєнтність, самоефективність, оптимізм, соціальна підтримка, суб'єктивна вітальність). Друга

частина пунктів анкети, що відображають самооцінку благополуччя за кожною зі сфер, що оцінюються, спрямована на оцінювання суб'єктивного благополуччя учнів у різних сферах життєдіяльності. Учням пропонувалося зазначити себе на запропонованій десятибальній шкалі. Дані та відсоткове співвідношення частотності відповідей на окремі пункти анкети, а також дані щодо самооцінки, подано в табл. 1–6 відповідно до розглянутих сфер життєдіяльності. Згідно із табл. 1 опитані школярі поряд із психологічними ресурсами найчастіше вказують зміни апетиту, втому та зміну режиму сну.

Таблиця 1

Показники, що відображають стан психофізіологічної сфери учнів

Показники, що підлягали оцінюванню	N	%
1) Я став(ла) швидко втомлюватись, мені не вистачає сил на фізичну активність	123	19,0
2) У мене змінився режим сну (я хочу спати протягом дня, мені важко заснути увечері, мій сон став більш тривалим, у мене неспокійний сон чи бессоння, стали снитись погані сни чи кошмари)	144	22,2
3) У мене часто болить голова, живіт, бувають м'язові болі, нудота	43	6,6
4) У мене з'явилися нервові тремтіння тіла або окремих його частин, тики, заїкання	38	5,9
5) Я постійно перебуваю в напруженому стані очікування загрози, оцінюючи на предмет небезпеки людей і обстановку	46	7,1
6) Вважаю, що у мене є панічні атаки	27	4,2
7) Я почав(ла) частіше хворіти	31	4,8
8) У мене змінився апетит, почав(ла) більше або менше їсти	61	9,4
9) Я зазвичай легко прокидаюся вранці, почувуюся виспанним(ною) і відпочилим(лоу)	208	32,1
10) Мені не вистачає енергії і сил на цілий день	262	40,4
Самооцінка благополуччя у психофізіологічній сфері	M	SD
Учні чоловічої статі	8,2	1,7
Учні жіночої статі	7,7	1,8

Прояви, які можна віднести до ПТСР (п. 5, п. 6), зазначають від 4 % до 7 % опитаних. Учні могли зазначити у себе одночасно і прояви ПТСР, і психологічні ресурси та оцінити рівень власного благополуччя у відповідній сфері вище за середній (середні показники за кожною сферою наведено в табл. 1–6). Це може свідчити про недостатній рівень рефлексії або про можливе

поєднання різноспрямованих тенденцій. Згідно із результатами, поданими в табл. 2, опитані, поряд із психологічними ресурсами, найчастіше зазначають переживання у власне життя і життя близьких. Негативні прояви в емоційній сфері можуть супроводжуватися високою самооцінкою благополуччя і наявністю особистісних ресурсів подолання стресу.

Таблиця 2

Показники, що відображають стан емоційної сфери учнів

Показники, що підлягали оцінюванню	N	%
1) Мене не полишає відчуття тривоги і занепокоєння	77	11,9
2) Я почав(ла) часто відчувати страх (темряви / висоти / закритих або відкритих просторів, гучних звуків, звуків літаків, залишитися одному / одній)	72	11,1
3) Я почав(ла) частіше переживати за своє життя і життя своїх близьких	121	18,7
4) Я почав(ла) частіше дратуватися, злитися, виходити із себе	152	23,5
5) Мені стало нудно і нецікаво займатися тим, чим раніше я займався(лася) із радістю і задоволенням	111	17,1
6) Я почав(ла) частіше сумувати, плакати і швидко засмучуватися через неприємності	66	10,2
7) У мене переважає поганий настрій	81	12,5
8) Я відчуваю самотньо.	67	10,3
Показники, що підлягали оцінюванню	N	%
9) Я відчуваю і розумію емоції інших людей і здатний(на) їх підтримати	204	31,5
10) Я досить швидко приходжу до тями, якщо відбувається щось погане, і вмію радіти дрібницям (хорошій погоді, красі природи, вдалому жарту, витівкам тварин, похвалі тощо).	296	45,7
Самооцінка благополуччя в емоційній сфері	M	SD
Учні чоловічої статі	7,8	1,9
Учні жіночої статі	7,4	1,9

Згідно із табл. 3 ті, хто навчається, зазвичай вказують на труднощі зосередження і запам'ятовування інформації, зниження інтересу до навчання. Психологічний

ресурс самоефективності вказали близько 46 % опитаних, а задоволення від пізнання нового як ресурс зазначили лише 25 % учнів.

Таблиця 3

Показники, що відображають стан когнітивної сфери учнів

Показники, що підлягали оцінюванню	N	%
1) Я почав(ла) зазнавати труднощів під час відповідей на заняттях (письмових та усних)	79	12,2
2) Останнім часом моя успішність знизилася	84	13,0
3) Мені стало важко зосередитися на завданні, я часто не зважаю на щось важливе, втрачаю особисті речі	130	20,1
4) Мені стало складно запам'ятовувати нову інформацію або відтворити раніше вивчену	97	15,0
5) Постійно спізнююся, втрачаю особисті речі, забуваю важливе	68	10,5
6) Я почав(ла) припускатися багатьох помилок у навчанні, те, що раніше було легко, дається важко	54	8,3
7) Навчання перестало мене цікавити	111	17,1
8) Мені подобається вчитися, дізнаватися щось нове і відчувати себе тим, хто знає багато чого	163	25,6
9) Коли я докладно достатньо зусиль, то можу впоратися навіть зі складними завданнями	296	45,7
Самооцінка благополуччя у пізнавальній сфері	M	SD
Учні чоловічої статі	7,4	1,8
Учні жіночої статі	7,2	1,9

У поведінковій сфері учні найчастіше зазначають такі проблеми, як труднощі концентрації на одному занятті і доведення розпочатого до кінця. Такі ресурси подо-

лання, як зростання кількості захоплень, а також відчуття дорослості, що з'явилося, зазначають від 36 % до 51 % опитаних (табл. 4).

Таблиця 4

Показники, що відображають стан поведінкової сфери учнів

Показники, що підлягали оцінюванню	N	%
1) Мені складно довго займатися якоюсь справою, часто я починаю і кидаю, не довівши справу до кінця	118	18,2
2) Я почав(ла) тікати з дому	9	1,4
3) Я почав(ла) частіше лягати (використовувати ненормативну лексику)	59	9,1
4) Я почав(ла) частіше здійснювати необдумані, імпульсивні, ризиковані вчинки, небезпечні для мого життя і здоров'я	47	7,3
5) Я почав(ла) періодично битися	11	1,7
6) Я перестав(ла) стежити за собою, вмиватися і регулярно чистити зуби	18	2,8
7) Я почав(ла) прогулювати школу	2	0,3
8) Я перестав(ла) виконувати домашні обов'язки	23	3,6
9) У мене з'явилися нові заняття і захоплення (спорт, танці, малювання, шахи тощо)	238	36,7
10) Я став(ла) більш дорослим(ою) і допомагаю близьким, беру на себе нові зобов'язання у школі та вдома	331	51,1
Самооцінка благополуччя у поведінковій сфері	M	SD
Учні чоловічої статі	7,8	1,7
Учні жіночої статі	7,7	1,8

Майже 70 % учнів зазначають наявність підтримки з боку близьких, 48 % пишаються членами своєї сім'ї. Дані свідчать про відносно благополуччя у сфері внутрішньосімейних стосунків порівняно з розглянутими

раніше. Лише 8 % повідомляють, що стали частіше сваритися з близькими, і 10 % зазначають, що їх стали частіше лягати вдома (табл. 5).

Таблиця 5

Показники, що відображають особливості стосунків учнів із близькими

Показники, що підлягали оцінюванню	N	%
1) Я почав(ла) частіше сваритися із близькими	54	8,3
2) Я відчуваю, що мене ніхто не любить, не розуміє	36	5,6
3) Мої близькі часто незадоволені мною, лають мене	70	10,8
4) Я не люблю проводити час у колі сім'ї	41	6,3
5) Поруч із близькими я не почувуюся у безпеці	32	4,9
6) У сім'ї до мене ставляться несправедливо	19	2,9
7) Мої батьки занадто тиснуть на мене, надмірно опікуються	39	6,0
8) Я пишаюся своїми близькими	316	48,8
9) Мої близькі завжди готові мене підтримати і заспокоїти, якщо в мене поганий настрій або щось не виходить	456	70,4
Самооцінка благополуччя у стосунках із близькими	M	SD
Учні чоловічої статі	8,6	1,7
Учні жіночої статі	8,3	1,8

Наявність ресурсу соціальної підтримки у середовищі однолітків зазначають 70 % опитаних. При цьому досить часто опитані виокремлюють проблеми, пов'язані

з неможливістю розділити власні інтереси з однолітками, обговорити те, що для них важливо, небажання ділитися з ними власними думками і почуттями (табл. 6).

Таблиця 6

Показники, що відображають стан комунікативної сфери учнів

Показники, що підлягали оцінюванню	N	%
1) У мене немає друзів, я віддаю перевагу самотності	36	5,6
2) Я став(ла) часто сваритися з однолітками / У мене часто виникають конфлікти з однолітками	36	5,6
3) Я перестав(ла) проводити час у компанії друзів, однолітків	67	10,3
4) Мої однолітки часто обзивають, ображають мене / У класі мене відкидають, принижують, ігнорують	29	4,5
5) Мені стало важко спілкуватися з однолітками, проводити з ними час	61	9,4
6) Я вважаю за краще не ділитися власними думками і почуттями з однолітками	84	13,0
7) Я не поділяю інтересів своїх однолітків	80	12,3
8) У мене є надійні друзі, на яких я можу покластися у важку хвилину	459	70,8
9) Я прагну познайомитися з новими людьми і завести нових друзів	292	45,1
Самооцінка благополуччя у стосунках з однолітками	M	SD
Учні чоловічої статі	8,0	2,0
Учні жіночої статі	7,8	2,0

Далі було проведено порівняльний аналіз самооцінок благополуччя (за сферами) між учнями чоловічої та жіночої статі. Для аналізу використовували непараметричні критерії Манна-Уїтні та таблиці сполученості. Дані

щодо статистично значущих відмінностей в оцінюванні учнями чоловічої та жіночої статі свого благополуччя у психофізіологічній, емоційній сферах і взаємовідносин із близькими наведено в табл. 7.

Таблиця 7

Відмінності в самооцінці суб'єктивного благополуччя в різних сферах життєдіяльності між учнями старших класів за критерієм статі

Статистичні показники	Психофізіологічна сфера	Емоційна сфера	Пізнавальна сфера	Поведінкова сфера	Стосунки із близькими	Комунікативна сфера
Середній ранг: учні чоловічої статі	361,7	350,2	336,2	329,2	343,4	336,6
Середній ранг: учні жіночої статі	303,5	310,0	317,9	321,8	313,8	317,9
U Манна-Уїтні	39729	42421	45693,5	47328	44017	45711
Асимптотична значущість, <i>p</i>	< 0,001***	0,008**	0,224	0,622	0,044*	0,224

Примітка: відмінності будуть значущими на рівні: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

Учні жіночої статі істотно нижче оцінюють власне благополуччя у психофізіологічній, емоційній сферах і у стосунках із близькими. Виявлено також статистично значимі відмінності щодо тих показників, які зазначають у себе учні підліткового віку чоловічої та жіночої статі, оцінюючи кожен із зазначених сфер. Під час аналізу використовували таблиці сполученості та коефіцієнт χ^2 Пірсона. Під час подальшого обговорення цих відмінностей будуть вказані лише номери пунктів анкети, сам текст тверджень міститься в табл. 1–6. Зокрема, учні жіночої статі істотно частіше зазначають у себе проблеми у психофізіологічній сфері за більшістю пунктів відповідного розділу анкети. Статистична значущість відмінностей варіює від $p < 0,018$ до $p < 0,001$. Значущих відмінностей немає лише щодо самооцінки напруження, очікування загрози та наявності панічних атак. У підлітків жіночої статі також істотно частіше трапляються усі вписані до анкети проблеми емоційної сфери ($p < 0,005$), за винятком втрати інтересу до того, що цікавило раніше, та емоційних ресурсів подолання стресу, за якими значущих відмінностей залежно від статі респондентів не виявлено.

Необхідно зазначити, що відмінностей у вираженості проблем, що стосуються пізнавальної сфери, між підлітками чоловічої та жіночої статі виявлено значно менше: респонденти жіночої статі зазначили, що почали зазнавати труднощів під час відповідей (п. 1), постійно

запізнюються та гублять особисті речі (п. 5). Підлітки жіночої статі частіше помічають у себе поведінкові проблеми, відображені у пп. 2 і 3, інших значущих відмінностей залежно від статі респондентів виявлено не було. Крім того, учні старших класів ЗСШ жіночої статі частіше вказують, що їм стало складно довго займатися якоюсь справою, тому вони схильні кидати справу, не довівши її до кінця. Вони ж зазначають, що стали частіше використовувати ненормативну лексику.

Проблеми у стосунках із близькими підлітки жіночої статі також зазначають істотно частіше. Значимість відмінностей "на користь" підлітків жіночої статі за пп. 1–5 анкети варіює від $p < 0,001$ до $p < 0,02$. Однак у поширеності оцінювання батьків як таких, що надмірно тиснуть та опікуються (п. 7), а також в оцінюванні наявності сімейних ресурсів подолання стресу між учнями старших класів ЗСШ відмінностей не виявлено (табл. 6). Значущих відмінностей в оцінюванні проблем у комунікативній сфері між хлопчиками та дівчатками не виявлено, єдина відмінність стосується пошуку нових друзів, що більш характерно для дівчаток ($p < 0,001$) (табл. 7).

Таким чином, під час аналізу даних анкетування учнів старших класів ЗСШ виявлено множинні значущі відмінності і в частотності відповідей на пункти анкети, і щодо самооцінок благополуччя у різних сферах життєдіяльності залежно від статі респондентів.

Дискусія і висновки

У дослідженні ставилось завдання проаналізувати особливості актуального стану учнів старших класів ЗСШ, в умовах війни в Україні. Отримані результати було зіставлено з аналогічними даними зарубіжних досліджень. Результати проведеного дослідження засвідчили, що наразі частина підлітків, які мешкають у зонах бойових дій або пережили досвід, пов'язаний із бойовими діями, відчувають симптоми дезадаптації та виражене неблагополуччя у психофізіологічній, когнітивній, емоційній, комунікативній і поведінковій сферах. Такі неповнолітні перебувають у зоні ризику і потребують подальшої діагностики та адресної психологічної допомоги.

Учні, які низько оцінюють своє благополуччя в окремих або в усіх розглянутих сферах життєдіяльності, перебувають у зоні ризику, адже йдеться або про наслідки пережитих ними стресів, пов'язаних, зокрема, із перебуванням на територіях, де тривають бойові дії, або про чинники, що можуть підвищити вразливість учнів до впливу стресорів та погіршити в майбутньому важкість реакції на подібні події. З іншого боку, аналіз даних продемонстрував, що більшість респондентів суб'єктивно оцінюють власне благополуччя у зазначених сферах на рівні вище за середній, спираючись на доступні їм ресурси. Відповіді респондентів демонструють високу значущість таких психологічних ресурсів, як: підтримка сім'ї, дружні стосунки, захопленість процесом пізнання, що відповідає даним зарубіжних дослідників, які ґрунтуються на аналізі чинників, що сприяють зростанню резильєнтності підлітків у ситуації воєнних дій (Baker, & Shalhoub-Kevorkian, 1999; Peltonen, et al., 2010; Thabet, A., & Thabet, S., 2017). Отримані дані підтверджують і висновки зарубіжних оглядових робіт про те, що рівень залученості у травмувальні події не пов'язаний безпосередньо з вираженістю симптоматики ПТСР, він опосередкований захисними чинниками (Туано, 2003).

Виявлено значущі відмінності між учнями чоловічої та жіночої статі, а також щодо чинників ризику та психологічних ресурсів подолання стресу. Отримані дані свідчать про вищий рівень уразливості дівчаток старших класів ЗСШ порівняно із хлопчиками у психофізіологічній, емоційній, поведінковій сферах, а також у взаємостосунках із близькими. Отримані дані доповнюють висновки інших авторів про наявність значущих відмінностей в оцінках суб'єктивного благополуччя і психологічних ресурсів подолання стресу залежно від статі. Підлітки жіночої статі відчувають більш виражені труднощі під час відповідей, їм складніше довго займатися будь-якою справою, вони частіше запізнюються, гублять особисті речі, що свідчить про підвищену тривожність, порушення концентрації уваги, вимушену необхідність витратити основні психологічні ресурси на те, щоб упоратися із ситуацією поточного стресу. Крім того, вони частіше відчувають соматичні симптоми – швидко стомлюються, зазначають про кошмари, безсоння, стан напруження та переживання загрози. Отримані результати підтверджуються даними зарубіжних досліджень, у яких виявлено вищий рівень інтрузії, страху, тривоги та депресії у дівчаток-підлітків, які пережили досвід бойових дій (Туано, 2003). Однак, з огляду на існування різних точок зору у дослідників щодо питання про вплив статі на ступінь вираженості психологічних наслідків залученості у воєнні травматичні події, а також схильність до глибшого

рівня рефлексії у підлітків жіночої статі, пропонується з'ясувати цю проблему в подальшому. Важливо, що пізнавальна сфера підлітків жіночої статі суб'єктивно сприймається ними як позитивно забарвлена, як точка зростання і розвитку, тому можна припустити, що фокусування на їхньому залученні до цікавих для них освітніх проєктів відіграватиме роль захисного чинника та опори у формуванні стійкості до викликів ситуації бойового стресу. Перевірку такого припущення, а також пошук додаткових чинників опори та захисту для підлітків чоловічої статі також можна розглядати як завдання подальших досліджень. Важливо також зазначити, що в оцінках наявності психологічних ресурсів для подолання стресів між підлітками чоловічої та жіночої статі виявлено мінімальні відмінності. Наявність цих ресурсів опитані вказують істотно частіше, ніж наявність ризиків. У багатьох анкетах учнів ризику (прояви дезадаптації, окремі симптоми ПТСР) поєднуються з ресурсами.

Таким чином, аналіз даних дозволив виявити основні особливості актуального стану учнів під час війни, наявність у частини учнів вираженого неблагополуччя у психофізіологічній, когнітивній, емоційній, комунікативній і поведінковій сферах, існування особливих груп ризику серед них. Учні відчувають на собі наслідки бойових дій, які призводять до порушення адаптації у життєво важливих для особистості сферах. Виявлені прояви дезадаптації узгоджуються з дослідженнями цього феномену українськими вченими, а також із зарубіжними працями, присвяченими проблемам дітей і підлітків в умовах війни. Найменшу кількість відмінностей виявлено стосовно пізнавальної сфери і сфери стосунків з однолітками. Усі виявлені відмінності – на "користь" підлітків жіночої статі, вони зазначають більше проблем, ніж підлітки чоловічої статі, що може свідчити як про більшу схильність до стресу, так і про більш розвинену рефлексію. У будь-якому разі у процесі оцінювання ризиків необхідно враховувати виявлені особливості. Отримані дані дозволяють оцінити стан підлітків в умовах війни з урахуванням статі та ступеня схильності до впливу екстремальних подій, пов'язаних із бойовими діями. Результати дослідження закладають основу для розроблення адресної програми психологічного супроводу підлітків. Така програма має враховувати як рівень ризиків, так і вікову, гендерну та індивідуальну специфіку учнів. Під час оцінювання ризиків також необхідно враховувати наявність психологічних ресурсів, що дозволяють підліткам справлятися з екстраординарними стресами, з якими вони стикаються в умовах війни. Отримані результати можна використовувати під час роботи із соціальними групами, чия діяльність є значущою для стабілізації психологічного стану учнів. Важливо, щоб у ситуації особливого ризику неповнолітні могли отримувати максимальну підтримку як від спільноти фахівців, так і від значущих для них соціальних груп.

Список використаних джерел

- Карамушка, Л.М. (2022). *Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
- Овсяннікова, Я. (2022). Особливості прояву психічних станів у населення великого міста під час бойових дій: перший етап. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 2(4), 115–119.
- Предко, В., & Предко, Д. (2022). Особливості психічного стану українців в умовах війни. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. *Психологія*, 3(56), 78–84. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.3.11>

Роденкова, В.А. (2023). Психічні стани особистості в умовах воєнного стану. У *Психологічні читання*, у 2-х т. Т. 1. (с. 168–170). Харків: нац. ун-т внутр. справ, наук. парк "Наука та безпека".

Титаренко, Т.М. (2017). Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 3–10.

Христенко, В., & Овсяннікова, Я. (2022). Основні психічні стани, які спостерігались у мешканців міста, на околицях якого відбуваються воєнні дії (на прикладі міста Харків). *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 1(3), 109–130.

Baker, A., & Shalhoub-Kevorkian, N. (1999). Effects of Political and Military Traumas On Children: The Palestinian Case. *Clinical Psychology Review*, 19(8), 935–950. [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(99\)00004-5](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(99)00004-5)

Diab, M. et al. (2019). Can functional emotion regulation protect children's mental health from war trauma? A Palestinian study. *Int. J. Psychol.*, 54(1), 42–52. <https://doi.org/10.1002/ijop.12427>

El-Khodary, B., Samara, M., & Askew, C. (2020). Traumatic Events and PTSD Among Palestinian Children and Adolescents: The Effect of Demographic and Socioeconomic Factors. *Front. Psychiatry*, 11(4), 11. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00004>

Hallis, D., & Slone, M. (1999). Coping Strategies and Locus of Control as Mediating Variables in the Relation Between Exposure to Political Life Events and Psychological Adjustment in Israeli Children. *International Journal of Stress Management*, 6(2), 105–123. <https://doi.org/10.1023/A:1022980310481>

Kuterovac, G., Dyregrov, A., & Stuvland, R. (1994). Children in war: a silent majority under stress. *The British journal of medical psychology*, 67, 363–375. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.1994.tb01804.x>

Likert, R.A. (1932). *Technique for the Measurement of Attitudes*. New York: The Science Press.

Peltonen, K., Qouta S., Sarraj E.E., & Punama R.-L. (2010). Military trauma and social development: The moderating and mediating roles of peer and sibling relations in mental health. *International Journal of Behavioral Development*, 34, 554–563. <https://doi.org/10.1177/0165025410368943>

Qeshta, H., Hawajri, A.M.A., & Thabet, A.M. (2019). The Relationship between War Trauma, PTSD, Anxiety and Depression among Adolescents in the Gaza Strip. *Health Sci. J.*, 13(1), 13. <https://doi.org/10.21767/1791-809X.1000621>

Samara, M. et al. (2020). Children's prolonged exposure to the toxic stress of war trauma in the Middle East. *British medical journal*, 371, m3155. <https://doi.org/10.1136/bmj.m3155>

Thabet, A., El-Buhaisi, O., & Vostanis, P. (2014). Trauma, PTSD, Anxiety, and coping strategies among Palestinians adolescents exposed to War on Gaza. *The Arab Journal of Psychiatry*, 25(1), 71–82. <https://doi.org/10.12816/0004117>

Thabet, A.A.M., & Thabet, S.S. (2017). Coping with trauma among children in South of Gaza Strip. *Psychology and Cognitive Sciences*, 3(2), 36–47. <https://doi.org/10.17140/PCSOJ-3-122>

Tyano, S. (2003). Post-traumatic stress disorder in Israeli children. *Bulletin of the Board of International Affairs of the Royal College of Psychiatrists*, 2, 7–8. <https://doi.org/10.1192/S1749367600006421>

Wietse, A.T., Song, S., & Jordans, M.J.D. (2013). Annual Research Review: Resilience and mental health in children and adolescents living in areas of armed conflict – a systematic review of findings in low- and middle-income countries. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(4), 445–460. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12053>

Zhdanova, I., Shakhova, O., & Rodenkova, V. (2023). Mental states dynamics in civilians during the war in Ukraine. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series of "Psychology"*, 74, 7–12. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2023-74-01>

References

Baker, A., Shalhoub-Kevorkian, N. (1999). Effects of Political and Military Traumas on Children: The Palestinian Case. *Clinical Psychology Review*, 19(8), 935–950. [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(99\)00004-5](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(99)00004-5)

Diab, M. et al. (2019). Can functional emotion regulation protect children's mental health from war trauma? A Palestinian study. *Int. J. Psychol.*, 54(1), 42–52. <https://doi.org/10.1002/ijop.12427>

El-Khodary, B., Samara, M., & Askew, C. (2020). Traumatic Events and PTSD Among Palestinian Children and Adolescents: The Effect of

Demographic and Socioeconomic Factors. *Front. Psychiatry*, 11(4), 11. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00004>

Hallis, D., & Slone, M. (1999). Coping Strategies and Locus of Control as Mediating Variables in the Relationship Between Exposure to Political Life Events and Psychological Adjustment in Israeli Children. *International Journal of Stress Management*, 6(2), 105–123. <https://doi.org/10.1023/A:1022980310481>

Karamushka, L.M. (2022). Mental health of the individual in times of war: How to preserve and support it: Method. recommendations Kyiv: Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Khristenko, V., Ovsyannikova, Ya. (2022). The main mental states that were observed in the inhabitants of the city, on the outskirts of which military actions are taking place (on the example of the city of Kharkiv). *Problems of extreme and crisis psychology*. No. 1(3). 109–130 [in Ukrainian].

Kuterovac, G., Dyregrov, A., & Stuvland, R. (1994). Children in war: a silent majority under stress. *The British journal of medical psychology*, 67, 363–375. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.1994.tb01804.x>

Likert, R.A. (1932). *Technique for the Measurement of Attitudes*. The Science Press.

Ovsyannikova, Ya. (2022). Peculiarities of the manifestation of mental states in the population of a large city during hostilities: the first stage. *Problems of extreme and crisis psychology*. No. 2(4). 115–119 [in Ukrainian].

Peltonen, K., Qouta S., Sarraj E.E., & Punama R.-L. (2010). Military trauma and social development: The moderating and mediating roles of peer and sibling relations in mental health. *International Journal of Behavioral Development*, 34, 554–563. <https://doi.org/10.1177/0165025410368943>

Predko, V., & Predko, D. (2022). Peculiarities of the mental state of Ukrainians during the war. *Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology*. Issue 3 (56). 78–84. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.3.11>

Qeshta, H., Hawajri, A.M.A., & Thabet, A.M. (2019). The Relationship between War Trauma, PTSD, Anxiety and Depression among Adolescents in the Gaza Strip. *Health Sci. J.*, 13(1), 13. <https://doi.org/10.21767/1791-809X.1000621>

Rodenkova, V.A. (2023). Mental states of the individual in the conditions of war. *Psychological readings: coll. materials of their science and practice. conf. young of scientists* (Kharkiv, December 1, 2023): in 2 volumes. Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv. national University of Internal Affairs affairs. Kaf. social and psychol., Sci. Park "Science and Security". Kharkiv: KhNUVS. T.1. 168–170.

Samara, M. et al. (2020). Children's prolonged exposure to the toxic stress of war trauma in the Middle East. *British medical journal*, 371, m3155. <https://doi.org/10.1136/bmj.m3155>

Thabet, A., El-Buhaisi, O., & Vostanis, P. (2014). Trauma, PTSD, Anxiety, and coping strategies among Palestinians adolescents exposed to War on Gaza. *The Arab Journal of Psychiatry*, 25(1), 71–82. <https://doi.org/10.12816/0004117>

Thabet, A.A.M., & Thabet, S.S. (2017). Coping with trauma among children in South of Gaza Strip. *Psychology and Cognitive Sciences*, 3(2), 36–47. <https://doi.org/10.17140/PCSOJ-3-122>

Tyano, S. (2003). Post-traumatic stress disorder in Israeli children. *Bulletin of the Board of International Affairs of the Royal College of Psychiatrists*, 2, 7–8. <https://doi.org/10.1192/S1749367600006421>

Tytarenko, T.M. (2017). Personality before the challenges of war: psychological consequences of traumatization. *Problems of political psychology*, 5(19), 3–10.

Wietse, A.T., Song, S., & Jordans, M.J.D. (2013). Annual Research Review: Resilience and mental health in children and adolescents living in areas of armed conflict – a systematic review of findings in low- and middle-income countries. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(4), 445–460. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12053>

Zhdanova, I., Shakhova, O., & Rodenkova, V. (2023). Mental states dynamics in civilians during the war in Ukraine. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series of "Psychology"*, 74, 7–12. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2023-74-01>

Отримано редакцією журналу / Received: 14.10.24
Прорецензовано / Revised: 18.10.24
Схвалено до друку / Accepted: 30.10.24

Alexander SAFIN, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0001-5745-8635
e-mail: 245440ss@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CURRENT MENTAL STATES OF CHILDREN OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN WAR CONDITIONS AS A RESOURCE FOR THEIR POST-TRAUMATIC GROWTH

B a c k g r o u n d . *The peculiarities of children's condition during the period of hostilities are characterised by the intensification of not only the symptoms of psychological maladjustment. There is also a reverse trend – the search for resources, both personal and social, starting with reliance on group values – support from family, community of friends, understanding oneself as part of the learning community and ending with reliance on deep inner values. The purpose is to evaluate and analyse the state of adolescents in war conditions, taking into account gender and the degree of exposure to extreme events related to hostilities.*

M e t h o d s . *Surveys, methods of mathematical statistics. The questionnaire is designed to assess the current state of a child and contains items that assess: manifestations of socio-psychological and mental maladjustment, individual symptoms of post-traumatic stress disorder in various spheres of life, psychological resources for coping with stress, and self-assessment of well-being. The results were analysed using IBM SPSS 27.0.*

R e s u l t s . *The data analysis revealed the main features of the current state of students in the context of war: some adolescents have severe disadvantages in the psychophysiological, cognitive, emotional, communicative and behavioural spheres, and marked differences between boys and girls in assessing the manifestations of maladjustment and signs of PTSD. Pupils experience the consequences of hostilities, which lead to disruption of adaptation in vital areas for the individual. The results on the prevalence and severity of signs of socio-psychological maladjustment, as well as manifestations that can be attributed to PTSD signs, subjective well-being and psychological resources of students in overcoming stress are obtained. Statistically significant differences between students by gender were found.*

C o n c l u s i o n s . *The results of the study showed that some adolescents living in combat zones or who have had experiences related to combat are currently experiencing symptoms of maladjustment and severe disadvantage in the psychophysiological, cognitive, emotional, communicative and behavioural spheres. Such minors are at risk and need further diagnosis and targeted psychological assistance.*

K e y w o r d s : *socio-psychological maladjustment, PTSD, psychological resources, stress, psychophysiological sphere, cognitive sphere, emotional sphere, communicative sphere, behavioural sphere.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.